

OTWARTY DIALOG

Sprawa Mukhtara Dzhakisheva

Życiu więźnia politycznego grozi niebezpieczeństwo

Postępowanie karne prowadzone przeciwko Mukhtarowi Dzhakishevowi miało motywy polityczne i towarzyszyły mu poważne naruszenia standardów sprawiedliwego procesu sądowego. Kazachstańskie władze nie dopuściły do niego szwajcarskich lekarzy ze Światowej Organizacji przeciwko Torturom. Wysłanie więźnia politycznego do oddalonej kolonii, w której panują surowsze warunki, może mieć poważne skutki dla jego słabego zdrowia.

Spis treści

1. Wstęp.....	str. 3
2. Chronologia prześladowania Mukhtara Dzhakisheva.....	str. 3
2.1. Aresztowanie i wyrok Dzhakisheva.....	str. 3
2.2. Złe traktowanie podczas transportu do drugiej kolonii.....	str. 5
3. Sprawa przeciwko M. Dzhakishevowi nosi oznaki politycznego zamówienia.....	str. 5
3.1. Ścisły związek z Ablyazovem i konflikt między elitami, jako motywy ścigania karnego.....	str. 5
3.2. Władze utajniły sprawę i pozbawiły Dzhakisheva prawa do obrony.....	str. 6
4. Odmawiając udzielenia pomocy medycznej Dzhakishevowi, narażono go na śmiertelne niebezpieczeństwo.....	str. 8
5. Wnioski i zalecenia.....	str. 9
Wykaz źródeł.....	str. 11

1. WSTĘP

Skazanie byłego prezesa państwowej firmy „Kazatomprom” Mukhtara Dzhakisheva w 2009 roku, było skutkiem nowego podziału wpływów pomiędzy elitami politycznymi w Kazachstanie. Jego prześladowanie zaczęło zaraz po przedstawieniu zarzutów opozycyjnemu politykowi Mukhtarowi Ablyazovowi, którego Dzhakishev był bliskim przyjacielem. Władze oskarżały Dzhakisheva między innymi o lobbowanie na rzecz interesów Ablyazova.

Akta sprawy są tajne, a społeczeństwo do tej pory nie wie, na podstawie jakich dowodów skazano Dzhakisheva. Obciążające zeznania składali świadkowie uzależnieni i podporządkowani organom śledczym. Władze ograniczały adwokatom dostęp do oskarżonego oraz akt sprawy. W trakcie trwania sprawy Dzhakishev mógł umrzeć, gdyż sędziowie i śledczy ignorowali jego krytyczny stan zdrowia i odmawiali udzielenia właściwej pomocy medycznej.

W lutym 2014 roku Mukhtar Dzhakishev został pobity podczas przewożenia go do innej kolonii, która znajduje się w oddalonym obwodzie karagandyjskim, ponad 1000 km od domu rodzinnego w Almaty. Córka Mukhtara Dzhakisheva Aigerim jest przekonana, że przenosząc go do kolonii o surowszym rygorze władze chciały „złamać ducha” jej ojca. Z powodu wysokiego nadciśnienia tętniczego Dzhakishev wciąż jest zagrożony udarem i chorobą niedokrwienną.

26.03.2014 Komitet Praw Człowieka przy ONZ wezwał kazachstańskie władze, by przenieśli Dzhakisheva do kolonii, w której panują lepsze warunki oraz udzieliły mu właściwej pomocy medycznej. Jednak do tej pory Dzhakishev znajduje się w kolonii ścisłego reżimu, gdzie panują surowsze warunki pobytu, a jego krewni nie są przekonani, co do jakości pomocy medycznej, udzielanej w więzieniu.

Ostatni raz Aigerim Dzhakisheva widziała się z ojcem we wrześniu 2014 roku. Zgodnie z posiadanymi przez nią informacjami, w kolonii nie było nowych przejawów agresji w stosunku do jej ojca. Jednak nadal przebywa on na oddziale szpitalnym kolonii. Rodzina Dzhakisheva obawia się o jego życie. *„Dopóki przebywa w zamknięciu, jest na łasce lekarzy. Już raz okazali się bezduszni i odmówili mu leczenia – mogą tak postąpić jeszcze raz”,* – mówi Aigerim Dzhakisheva o losie swojego ojca.

2. CHRONOLOGIA PRZEŚLADOWANIA MUKHTARA DZHAKISHEVA

W latach 1998-2009 Mukhtar Dzhakishev zajmował stanowisko prezesa państwowej spółki „Kazatomprom”, z wyjątkiem okresu od października 2001 do lutego 2002 roku, kiedy był wiceministrem energetyki i zasobów mineralnych Kazachstanu. Według słów Galyma Nazarova, byłego dyrektora finansowego „Kazatompromu”, Dzhakishev stanął na czele „Kazatompromu”, kiedy firma znalazła się na granicy bankructwa, i zdołał uczynić z niej światowego lidera w dziedzinie wydobywania uranu [1], [2].

2.1. ARESZTOWANIE I WYROK DZHAKISHEVA.

01.04.2009 deputowana proprezydenckiej partii Tatyana Kvyatkovskaya wezwała władze do przeprowadzenia śledztwa przeciwko Mukhtarowi Dzhakishevowi, oskarżając go o „sprzedaż za bezcen” złóż uranowych [3]. Kvyatkovskaya stwierdziła, że te działania miały rzekomy związek z lobbowaniem na rzecz interesów opozycyjnego polityka Mukhtara Ablyazova. Według słów przedstawiciela Komitetu Bezpieczeństwa Narodowego (KBN) Kenzhebulata Beknazarova, deputowana Kvyatkovskaya posiadała informacje na temat niezgodnych z prawem działań prowadzonych przez Dzhakisheva, ponieważ miała dostęp do tajemnic państwowych: *„A w tym, że*

*ktos pracuje dla KBN, nie ma niczego wstydlwego!" [4]. Na podstawie oswiadczenia deputowanej Kvyatkovskiej Prokuratura Generalna Kazachstanu rozpoczela kontrole w spolce „Kazatomprom”. **Ciekawe, ze zaledwie dwa tygodnie wczesniej, 10.03.2009 Prokuratura Generalna oskarzyla Mukhtara Ablyazova o korupcje.***

21.05.2009 na wniosek Prokuratury Generalnej Mukhtar Dzhakishev zostal zwolniony ze stanowiska prezesa „Kazatompromu”. Tego samego dnia pojawila sie informacja, ze zostal zatrzymany i znajduje sie areszcie sledczym KBN.

W sprawie „Kazatompromu” wystepowalo dwuch oskarzonych – Mukhtar Dzhakishev i jego ochroniarz Talgat Kystaubaev.

Przeciwko Mukhtarowi Dzhakishevowi wszczeto kilka spraw karnych z trzech artykulow Kodeksu karnego Republiki Kazachstanu (kk RK):

- art. 177 czesc 3, pkt. a, b kk RK – oszustwa na duza skale popeznione w grupie przestepczej;
- art. 176 czesc 3, pkt. a, b kk RK – sprzeniewierzenia powierzonego mienia na duza skale popeznione w grupie przestepczej;
- art. 311 czesc 5 kk RK – przyjecie lapowki w szczegolnie duzym wymiarze.

24.05.2009 zostal zatrzymany ochroniarz Dzhakisheva Talgat Kystaubaev. Przedstawiono mu zarzuty z dwuch artykulow:

- art. 176 kk RK – przywlaszczenie powierzonego mienia;
- art. 307 kk RK – naduzycie uprawnie sluzbowych.

23.05.2009 pojawila sie informacja o zatrzymaniu trojki wiceprezesow „Kazatompromu” – Dmitriya Parfenova, Askara Kasbekova i Malkhaza Tsotsorii. **01.06.2009 KBN oswiadczyl, ze ci ludzie wystepuja w sprawie jako swiadkowie i znajduja sie pod ochrona panstwa.** W zwiazku z tym ukrywano ich w specjalnie zakonspirowanym mieszkaniu i ograniczono ich kontakty z rodzinami. Dziennikarze zwracali uwage, ze zlozone przez nich obciazajace zeznania byly podobne do wyuczonego tekstu. Przy czym w niektorych miejscach zeznania nie byly zgodne. Malkhaz Tsotsoriya twierdzil, ze Dzhakishev rzekomo mial wziac pod swoja kontrole okolo 20% zloz uranu, a Dmitriy Parfenov i Askar Kasambekov podawali liczbe 60%. **Swiadkowie byli uzaleznieni od organow sledczych, poniewaz KBN gwarantowal im zwolnienie z odpowiedzialnosci karnej w zamian za „prawdziwe zeznania” i wspolprace z organami prowadzacyimi sledztwo.**

12.03.2010 Mukhtar Dzhakishev zostal skazany na 14 lat wiaznienia o zaostrozonym rygorze oskarzony o sprzeniewierzenie powierzonego mienia (art. 176 czesc 3, pkt. a, b kk RK) i przyjecie lapowki (art. 311 czesc 5 kk RK). Instancje apelacyjne pozostawily wyrok bez zmian.

Jego ochroniarz Talgat Kystaubaev zostal skazany na 5 lat pozbawienia wolnosci w kolonii o ogolnym rygorze oskarzony o przywlaszczenie powierzonego mienia (art. 176 kk RK) i naduzycie uprawnie sluzbowych (art. 307 kk RK).

21.06.2012 zostal ogloszony wyrok w drugiej sprawie karnej przeciwko Mukhtarowi Dzhakishevowi. Na znak protestu przeciwko prowadzeniu postepowania w trybie niejawnym Dzhakishev odmowil w nim udzialu. Sad uznal Dzhakisheva za winnego popeznienia oszustwa (art. 177 kk RK) oraz sprzeniewierzenia powierzonego mienia (art. 176 kk RK) i skazal go na 10 lat pozbawienia wolnosci. W drodze absorpcji te 10 lat zostalo pochloniete przez wczesniej wydany wyrok. W ten sposob, **w dwuch sprawach karnych Dzhakishev tacznie zostal skazany na 14 lat pozbawienia wolnosci [5].**

2.2. ZŁE TRAKTOWANIE PODCZAS TRANSPORTU DO DRUGIEJ KOLONII.

12.02.2014 pojawiła się informacja o przeniesieniu Mukhtara Dzhakisheva z kolonii ЛА 155/12 w Zarechnym w pobliżu Almaty do kolonii AK 159/6 w miejscowości Dolinka położonej w odległym obwodzie karagandyjskim. Tutaj w latach 1930-1959 znajdował się jeden z największych stalinowskich GUŁAG-ów (GUŁAG – Główny Zarząd Obozów). Przeniesienie do Dolinki odbyło się pod pretekstem remontu w kolonii w Zarechnym. **Obrońcy praw człowieka wcześniej donosili, że w tej kolonii niejednokrotnie stosowano wobec więźniów tortury [6].**

W trakcie transportu Mukhtar Dzhakishev był bity po nerkach. Dowiedziała się o tym żona Dzhakisheva podczas ich spotkania 18.02.2014 [7]. Lekarze w kolonii zdiagnozowali u Dzhakisheva „opuszczenie prawej nerki”. Według słów Aigerim Dzhakishevej, jej ojciec nigdy nie cierpiał na choroby nerek. Po wizycie obrończyń praw człowieka Bakhyt Tumenovej i Zhemis Turmagambetovej, jaką złożyły w kolonii 04.04.2014, poinformowano: **„Nie ma skarg na złe traktowanie przez funkcjonariuszy zakładu, prawa są przestrzegane w pełnej mierze. Według jego słów, w trakcie transportu ktoś uderzył go w plecy”.** Tumenova dodała: **„Po przybyciu transportu z Almaty do Karagandy potknął się po tym, jak został kopnięty w plecy przez jednego z żołnierzy. Nie zauważył jednak, przez kogo został kopnięty” [8].**

Przewodniczący Komitetu Więziennictwa (KUIS) MSW Baurzhan Berdalin oświadczył, że nie ma podstaw do wszczęcia sprawy karnej, ponieważ w trakcie kontroli postępowania przygotowawczego fakty bezprawnych działań wobec Dzhakisheva nie zostały potwierdzone: **„Nie stwierdzono żadnych uszkodzeń ciała” [9].** Aigerim Dzhakisheva jest przekonana, że jej ojciec nie mając do tego podstaw nie niepokoił by rodziny twierdząc, że został pobity, i uważa, że kontrola KUIS nie została przeprowadzona we właściwy sposób.

Aigerim Dzhakisheva twierdzi, że w kolonii panują złe warunki: nie ma ciepłej wody, a w pomieszczeniach toalet brak jest ogrzewania, temperatura powietrza zimą dochodzi do -40 °C. 26.03.2014 Komitet Praw Człowieka przy ONZ zwrócił się do rządu Kazachstanu **„w celu uniknięcia nieodwracalnych szkód”** z apelem o rozpatrzenie możliwości przeniesienia Dzhakisheva do kolonii **„zapewniającej bardziej odpowiednie warunki dla jego zdrowia” [10].** W kolonii w Dolince Dzhakishev tracił już przytomność z powodu wysokiego ciśnienia. Tamtejsi lekarze podają mu zastrzyki, mające zapobiec podnoszeniu ciśnienia do niebezpiecznego poziomu [11].

3. SPRAWA PRZECIWKO M. DZHAKISHEVOWI NOSI OZNAKI POLITYCZNEGO ZAMÓWIENIA

Kazachstańscy obrońcy praw człowieka i aktywiści obywatelscy dołączyli Dzhakisheva do listy osób skazanych w Kazachstanie, które według kryteriów Amnesty International i Zgromadzenia parlamentarnego Rady Europy, można zaliczyć do więźniów politycznych [12].

3.1. ŚCISŁY ZWIĄZEK Z ABLYAZOVEM I KONFLIKT MIĘDZY ELITAMI JAKO MOTYWY ŚCIGANIA KARNEGO.

Według Aigerim Dzhakishevej, jej ojciec starał się trzymać jak najdalej od politycznych sporów, koncentrując się na działalności związanej z energetyką. Istnieją jednak wszelkie podstawy, by przypuszczać, że Dzhakishev stał się ofiarą nasilonej w tym czasie walki pomiędzy politycznymi elitami w Kazachstanie.

Mukhtar Dzhakishev studiował na uniwersytecie razem z Mukhtarem Abljazovem, który później stał się znanym opozycyjnym politykiem. Według słów Abljazova, byli bliskimi przyjaciółmi i **„marzyli o tym, żeby uczynić Kazachstan pięknym, dostatnim i wolnym [krajem]”.** W 2002 roku

Mukhtar Ablyazov został skazany na 6 lat pozbawienia wolności oskarżony o nadużycia uprawnień i nielegalne prowadzenie działalności gospodarczej. Wyrok został uznany przez wspólnotę międzynarodową za motywowany politycznie. Dzhakishev odwiedzał Ablyazova w więzieniu pomimo tego, że mogło to pociągnąć za sobą niezadowolenie ze strony władz [13].

13.05.2003 prezydent Nazarbayev podpisał dekret o ułaskawieniu Ablyazova. Jednym z warunków jego zwolnienia była rezygnacja z działalności politycznej. ***Mukhtar Dzhakishev był gwarantem spełnienia przez Ablyazova warunków zwolnienia.***

Jednak w 2009 roku, będący wówczas szefem BTA Baku Mukhtar Ablyazov, po raz kolejny popadł w niełaskę u prezydenta Nazarbayeva, nie zaprzestając działalności opozycyjnej i finansowania opozycji. Po tym, jak Ablyazov opuścił Kazachstan, Dzhakishev osobiście spotykał się z nim w Londynie na polecenie Nazarbayeva, by przekonać go do powrotu do kraju. Według Ablyazova, Nazarbayev proponował zamknięcie spraw karnych w zamian za przeprosiny i przekazanie akcji BTA banku rodzinie prezydenta. ***Ablyazov stwierdził, że aresztowanie Dzhakisheva, a potem jego proces, były skutkiem tego, że Dzhakishev nie zdołał zapewnić odejścia Ablyazova z polityki po 2003 roku, ani przekonać go do powrotu do kraju w 2009 roku [14].*** O przyjaźni z Ablyazovem, jako ewentualnej przyczynie prześladowania Dzhakisheva, informowali politolog Rasul Zhumaly [15] i polityk Vladimir Kozlov, który obecnie także jest jednym z kazachskich więźniów politycznych.

Jeszcze jedną z przyczyn prześladowania Mukhtara Dzhakisheva mogły być zmiany zachodzące w sferze wpływów w przemyśle uranowym Kazachstanu. Dzhakishev był przeciwnikiem przekształcenia kazachskiego przemysłu uranowego w surowcowy dodatek do rosyjskiego kompleksu jądrowego. Będąc w areszcie, wyrażał swój niepokój z powodu rosnącego rosyjskiego wpływu na „Kazatomprom” oraz wstrzymywania podpisania umów z Chinami i Japonią: „*Komu to jest na rękę? Rosjanom, oczywiście. Dopóki tutaj siedzę, robi się wszystko, co nie jest dla nas korzystne*” [16].

Opozycyjny polityk Vladimir Kozlov zwracał uwagę, że po odejściu Dzhakisheva na czele „Kazatompromu” stanął człowiek z otoczenia Nazarbayeva – Vladimir Shkolnik [17]. 29.05.2014 Vladimir Shkolnik podpisał z szefem rosyjskiej spółki państwowej „Rosatom” Sergeyem Kiriienko projekt budowy elektrowni atomowej na terenie Kazachstanu. Projekt został skrytykowany przez ekologów i ekspertów, którzy podkreślali jego niebezpieczeństwo dla środowiska i brak korzyści gospodarczej dla Kazachstanu. Oprócz tego, od chwili aresztowania Dzhakisheva, plan przejścia od eksportu uranu do jego przerobu na paliwo jądrowe, do tej pory pozostaje nie zrealizowany [18], [19].

3.2. WŁADZE UTAJNIŁY SPRAWĘ I POZBAWIŁY DZHAKISHEVA PRAWA DO OBRONY.

Sprawie Mukhtara Dzhakisheva nadano klauzulę poufności. W trakcie śledztwa i procesu sądowego adwokaci mieli ograniczony dostęp do oskarżonego i akt sprawy pod pretekstem rzekomego braku zezwolenia na dostęp do informacji poufnych. Powodem do utajnienia sprawy były informacje dotyczące uranowych aktywów. Jednak kazachscy dziennikarze zaznaczają, że Dzhakisheva oskarżono o nielegalną sprzedaż uranowych aktywów w okresie przed 2008 rokiem – w okresie, kiedy rząd Kazachstanu oficjalnie przedstawił informacje dotyczące zasobów uranu Międzynarodowej Agencji Energii Atomowej i innym instytucjom [20]. Adwokaci twierdzili również, że zarzuty w części dotyczącej „sprzeniewierzenia powierzonego cudzego mienia” i „przyjęcia łapówki” nie zawierały tajnych danych. Mimo to Prokuratura Generalna odmówiła usunięcia gryfu z napisem „tajne” z akt sprawy.

W czasie śledztwa obrona wciąż napotykała na trudności:

- Po zatrzymaniu Mukhtar Dzhakishev był przetrzymywany w areszcie śledczym KBN w Astanie. Pod pretekstem ochrony tajemnicy państwowej, **przez okres 80 dni do Dzhakisheva nie dopuszczano krewnych ani wynajętych przez nich adwokatów (Daniyara Kanafina i Nurlana Beysekeeva) [21]**. W ten sposób poważnie zostały naruszone normy kazachstańskiego prawodawstwa, które gwarantują podejrzanym i oskarżonym prawo do widzenia z obrońcami i krewnymi od chwili zatrzymania [22].
- Czynności śledcze były przeprowadzane przy udziale obrońcy z urzędu Igora Spiridonova, który nie tylko, że nie cieszył się zaufaniem Dzhakisheva, ale nie wykazywał też inicjatywy w zakresie obrony jego interesów. Władze naruszyły artykuł 72 kpk RK, zgodnie z którym adwokat zostaje wyznaczony po wybraniu i za zgodą samego podejrzanego.
- Jeden z adwokatów Dzhakisheva, Nurlan Beysekeev posiadał zezwolenie na pracę z informacjami stanowiącymi tajemnicę państwową, lecz pomimo to, **przez okres dwóch miesięcy nie pozwalano mu na prowadzenie obrony Dzhakisheva [23]**. W czerwcu 2009 roku szef grupy śledczej KBN Vladimir Petrovskiy zażądał od zespołu adwokackiego odwołania licencji Daniyara Kanafina i Nurlana Beysekeeva - adwokatów Dzhakisheva - w związku z ich krytycznym wypowiedziami na temat ograniczeń w dostępie do materiałów sprawy. Zespół adwokacki odmówił jednak pozbawienia adwokatów licencji.
- Adwokat Nurlan Beysekeev oświadczył, że **śledczy wywierali na niego nacisk i utrudniali mu wykonywanie czynności adwokata**. Przedstawiciele KBN naruszali tajemnicę jego spotkania z Dzhakishevem, próbowali przeszukiwać adwokata, co narusza art. 17 ustawy RK „O działalności adwokackiej”. 21.09.2009 śledczy Petrovskiy oznajmił Nurlanowi Beysekeewowi, że Dzhakishevowi rzekomo wyznaczono nowego adwokata z urzędu. Przy czym śledczy odmówił podania jego nazwiska [24]. Jednak po złożeniu kilku skarg do prokuratury, Nurlanowi Beysekeewowi pozwolono na kontynuowanie obrony Dzhakisheva.

W grudniu 2009 sprawa Dzhakisheva została przekazana do Sary-Arkińskiego Sądu Rejonowego w Astanie. **Postępowanie przed sądem toczyło się z poważnymi naruszeniami międzynarodowych standardów sprawiedliwego procesu:**

- Mukhtarowi Dzhakishevowi odmówiono prawa do rozpatrzenia sprawy przez sąd przysięgłych, a także przesłuchania niektórych świadków obrony.
- W styczniu 2010 roku zachorował Nurlan Beysekeev, główny adwokat Dzhakisheva. Oskarżony zwrócił się do innych adwokatów – Daniyara Kanafina i Alexandra Rosenzweiga, którzy wobec braku zgody sędziego nie mogli przystąpić do pracy. Zamiast nich Dzhakishevowi przydzielono obrońcę z urzędu Bolat Isataev, chociaż oskarżony nie wyraził zgody na prowadzenie przez niego obrony i domagał się odsunięcia go od sprawy [25].
- Proces i wydanie wyroku odbyły się przy drzwiach zamkniętych. **Odczytana została jedynie rezolucja wyroku bez podania podstaw i bazy dowodowej**. Ani adwokatom, ani społeczeństwu nie przedstawiono treści wyroku [26]. Adwokaci mogli zapoznać się z treścią wyroku jedynie w obecności policjantów, przy czym nie mieli prawa do przekazywania szczegółów dotyczących zarzutów, ponieważ podpisali zobowiązanie do nieujawniania tajemnicy państwowej. Takie działania w rażąco sposób naruszyły cz. 3 art. 29 kpk RK, zgodnie z którą niezależnie od tego, czy postępowanie toczy się przy drzwiach zamkniętych, czy otwartych, „*wyrok sądu i postanowienia zapadające w sprawie, we wszystkich przypadkach są ogłaszane publicznie*”.

Prawo do obrony zostało poważnie naruszone nie tylko wobec Mukhtara Dzhakisheva, a też wobec jego ochroniarza Talgata Kystaubaeva [27]:

- Kystaubaev nie otrzymał aktu oskarżenia, dlatego nie znał treści przedstawionych mu zarzutów.
- Postępowanie przed sądem toczyło się w języku rosyjskim, którym Kystaubaev nie włada w wystarczającym stopniu. Akta sprawy nie zostały przetłumaczone na język kazachski.
- Adwokat Khamida Aytkaliyeva nie mogła przystąpić do pracy z uwagi na nieposiadanie przez nią dopuszczenia do tajemnic państwowych. Wyznaczonemu z urzędu obrońcy Kystaubaev nie ufał i zrezygnował z jego usług.
- 06.03.2010 Talgat Kystaubaev zgłosił fakt stosowania wobec niego tortur przez funkcjonariuszy aresztu śledczego. Pomimo wywieranych nacisków, Kystaubaev odmówił podpisania dokumentów świadczących przeciwko Dzhakishevowi [28], [29].

4. ODMAWIAJĄC UDZIELENIA POMOCY MEDYCZNEJ DZHAKISHEVOWI NARAŻONO GO NA ŚMIERTELNE NIEBEZPIECZEŃSTWO

Przed aresztowaniem Mukhtar Dzhakishev przechodził badania u niemieckich lekarzy, którzy zdiagnozowali u niego ***trzecie stadium nadciśnienia tętniczego wtórnego z napadami przemijającego ataku niedokrwiennego, co oznacza wysokie prawdopodobieństwo wystąpienia udaru***. Przy takiej diagnozie podwyższeniu ciśnienia mogą towarzyszyć zaburzenia wzroku, słuchu, mowy.

Administracja aresztu śledczego i sąd nie zapewniły Dzhakishevowi niezbędnej opieki medycznej i systematycznie ignorowały jego wnioski w sprawie hospitalizacji, w związku z czym mógł nie dożyć do zakończenia procesu sądowego. W areszcie choroba rozwinęła się do krytycznego stadium. ***W okresie trwania postępowania karnego Dzhakishev czternastokrotnie przeszedł atak kryzysu nadciśnieniowego [30].***

- Na przełomie września i października 2009 roku stan zdrowia Dzhakisheva uległ znacznemu pogorszeniu. W takim stanie nie mógł zapoznawać się z materiałami sprawy. Kilkakrotnie prosił śledczego i prokuratora o wyrażenie zgody na hospitalizację, ale otrzymywał odmowę.
- Dopiero po tym, jak **17.10.2009** Dzhakishev stracił przytomność na skutek kryzysu nadciśnieniowego trafił do republikańskiego szpitala klinicznego w Astanie. Lekarzom udało się obniżyć ciśnienie. Nie przystąpiono jednak do leczenia, gdyż już **22.10.2009** Dzhakishev z powrotem został zabrany do aresztu śledczego. Kilka dni później, 26.10.2009 ciśnienie znowu podniosło się powyżej poziomu 200 mm Hg [31].
- **23.12.2009** w czasie rozprawy w sądzie samopoczucie Mukhtara Dzhakisheva ponownie uległo pogorszeniu. Oskarżony stracił przytomność wprost na sali sądowej. ***Sędzia Nurzhan Zholdasbekov kontynuował posiedzenie, pomimo że Dzhakishev wił się w konwulsjach***. Medycy udzielili oskarżonemu pierwszej pomocy, ale sąd podjął decyzję, że nie wymaga on hospitalizacji [32].
- Sędzia nie zgadzał się na przenoszenie terminów rozpraw sądowych pomimo tego, że zdarzało się, że w czasie rozpraw Dzhakishev leżał na ławie oskarżonych i nie mógł brać udziału w procesie. **27.01.2010** Dzhakishev ponownie doznał kryzysu nadciśnieniowego na sali sądowej. Lekarz z przychodni KBN Galym Kaliyev oznajmił, że oskarżony „*siłą woli i poprzez napinanie mięśni*” rzekomo specjalnie podnosi swoje ciśnienie tętnicze do poziomu 210 mm Hg [33].

19.03.2010 do Kazachstanu przybyli szwajcarscy kardiologzy Leo Finsi i Francesco Conti, którzy posiadali mandat od Światowej Organizacji przeciwko Torturom, w celu przeprowadzenia monitoringu stanu zdrowia Mukhtara Dzhakisheva. Sędzia jednak nie wyszedł do szwajcarskich specjalistów. Nie dopuszczono ich również do Dzhakisheva w areszcie śledczym i odmówiono przyjęcia w MSZ. **Lekarz Leo Finsi nie mógł zrozumieć takiego stosunku ze strony kazachstańskich władz:** „W Europie to normalna praktyka: jeśli są kierowani do więźniów przez organizację przeciwko torturom, to są do nich wpuszczani” [34], [35], [36].

5. WNIOSKI I ZALECENIA

Mukhtar Dzhakishev ucierpiał z powodu utraty lojalności wobec prezydenta Nursultana Nazarbajewa. Niedawna historia Kazachstanu potwierdza, że wszyscy przedstawiciele politycznej i finansowej elity, którzy w swoim czasie uzyskali duże wpływy i znaleźli się w opozycji wobec prezydenta, zostali usunięci. Zostali albo wysłani do więzienia (Galymzhan Zhakiyanov, Vladimir Kozlov), albo stali się politycznymi emigrantami (Akezhan Kazhegeldin, Mukhtar Ablyazov, Viktor Khrapunov), albo zginęli w zagadkowych okolicznościach (Zamanbek Nurkadilov, Altynbek Sarsenbayev).

Sprawa Dzhakisheva pokazuje, co może się przydarzyć przedsiębiorcy odnoszącemu sukcesy w Kazachstanie, jeśli przestanie być lojalny wobec rządzącej elity. Na tym przykładzie zagraniczni inwestorzy mogą prześledzić ewentualne ryzyka współpracy z kazachstańskimi władzami.

O możliwej politycznej motywacji decyzji sądu w sprawie Mukhtara Dzhakisheva donosiły Freedom House [37] i Human Rights Watch [38]. Komitet Praw Człowieka przy ONZ rozpatruje skargę adwokatów Dzhakisheva. Prowadzenie rozpraw sądowych przy drzwiach zamkniętych pozwoliło ukryć przed społeczeństwem fakty poważnych naruszeń międzynarodowych zobowiązań Kazachstanu w dziedzinie praw człowieka:

- stosowanie tortur w postaci nieudzielenia pomocy lekarskiej, co stanowiło zagrożenie dla życia Dzhakisheva;
- pozbawienie prawa do obrony i sprawiedliwego publicznego procesu sądowego;
- złamanie zasad pobytu w areszcie śledczym.

Na prześladowania kazachstańskich władz był też narażony ochroniarz Dzhakisheva - Talgat Kystaubayev. W tym miejscu trudno nie zauważyć analogii ze sprawą ochroniarza Ablyazova – Alexandra Pavlova. Kazachstańskie władze domagają się jego ekstradycji, by uzyskać obciążające zeznania przeciwko opozycyjnemu politykowi. Przykład Talgata Kystaubayeva potwierdza, że w Kazachstanie tortury i niesprawiedliwy proces, to metody uzyskiwania zeznań przeciwko politycznym przeciwnikom. Zgodnie z posiadanymi informacjami, Talgat Kystaubayev wyszedł na wolność latem 2013 roku.

Mukhtar Dzhakishev już od 5 lat przebywa w więzieniu. Biorąc pod uwagę niepokojące informacje o stanie jego zdrowia i długi okres jaki pozostał do końca wyroku, obrońcy praw człowieka obawiają się o jego los. Zgodnie z opinią lekarza i obrończyni praw człowieka Bakhyt Tumenovej Mukhtar Dzhakishev wymaga stałej obserwacji lekarskiej, przyjmowania lekarstw, długiego snu i indywidualnego traktowania, jeśli chodzi o wysiłek fizyczny.

Fundacja Otwarty Dialog zaznacza, że warunki panujące w odległej kolonii położonej w obwodzie karagandyjskim, zagrażają życiu Dzhakisheva. W dniu 16.04.2014 zastępca przewodniczącego Komitetu Więziennictwa (KUIS) Zhanat Keshubayev poinformował, że Dzhakishev jest „zadowolony” z warunków panujących w kolonii [39]. Wiadomo jednak, że nieformalne zasady

panujące w więzieniu nie pozwalają Mukhtarowi Dzhakishevowi otwarcie wyrazić niezadowolenia z powodu warunków, jak i informować o niezgodnym z prawem traktowaniu. System penitencjarny Kazachstanu jest zamknięty, a administracja kolonii w odwecie za krytykę może stworzyć skazanemu o wiele trudniejsze warunki.

Fundacja Otwarty Dialog zwraca się do kompetentnych organów Republiki Kazachstanu z żądaniem:

- Udzielania Mukhtarowi Dzhakishevowi we właściwym czasie odpowiedniej pomocy lekarskiej, zapewnienia mu wszystkich zalecanych przez lekarzy warunków pobytu, a także umożliwić odbycie badania przez niezależnych wykwalifikowanych lekarzy wybranych przez niego.
- Zgodnie z artykułem 68 Kodeksu postępowania karnego Republiki Kazachstanu niezwłocznie przenieść więźnia do kolonii właściwej terytorialnie dla jego miejsca zamieszkania.
- Pociągnąć do odpowiedzialności funkcjonariuszy służby konwojowej, winnych pobicia Dzhakisheva.
- Zapewnić Mukhtarowi Dzhakishevowi możliwość swobodnego widywania się z krewnymi, adwokatami i obrońcami praw człowieka.
- Przedstawić w celu publicznego zaznajomienia materiały stanowiące podstawę zarzutów Dzhakisheva i ponownie przeprowadzić postępowanie karne w trybie jawnym, zgodnie z międzynarodowymi standardami sprawiedliwego procesu.
- Uwzględniając krytyczny stan zdrowia Mukhtara Dzhakisheva, apelujemy do prezydenta Kazachstanu o ułaskawienie więźnia na wniosek Rzecznika Praw Człowieka w Republice Kazachstanu.

Zwracamy się do przedstawicieli Europarlamentu, Komisji Europejskiej, ODIHR OBWE, misji dyplomatycznych UE i USA w Kazachstanie z apelem o przeprowadzenie kontroli warunków pobytu i przestrzegania praw Mukhtara Dzhakisheva w kolonii; podejmowanie kwestii jego sprawy w trakcie oficjalnych wizyt; występowanie z wnioskami o spotkanie z więźniem politycznym.

09.10.2014 w Brukseli prezydent Komisji Europejskiej Jose Manuel Barroso i prezydent Kazachstanu Nursultan Nazarbayev oświadczyli o pomyślnym zakończeniu rozmów w sprawie nowej umowy o partnerstwie pomiędzy Unią Europejską a Kazachstanem. Żałujemy, że w swoim oświadczeniu na temat wyników spotkania Jose Manuel Barroso nie powiedział niczego o konieczności wykonania rezolucji i zaleceniu Parlamentu Europejskiego w kwestii poprawy sytuacji przestrzegania praw człowieka w Kazachstanie. Wzywamy Unię Europejską, żeby nie zamykała oczu na problem systematycznego pogarszania sytuacji praw człowieka w Kazachstanie. Umocnienie stosunków pomiędzy UE a Kazachstanem nie może się odbywać niezależnie od postępu w dziedzinie reform politycznych i wykonania przez Kazachstan międzynarodowych zobowiązań w dziedzinie praw człowieka.

Wszyscy zainteresowani mogą udzielić wsparcia dla naszych apeli, kierując pisma do:

- Prezydent Kazachstanu Nursultan Nazarbayev – Administracja Prezydenta, gmach „Akorda”, Lewy Brzeg, Astana 010000, Kazachstan, fax +7 7172 72 05 16;
- Rzecznik Praw Człowieka w Republice Kazachstanu Askar Shakirov – 010000 Astana, Lewy Brzeg, Dom Ministerstw, Wejście Nr 15; e-mail: ombudsman-kz@mail.ru, fax: +7 7172 740548;
- Przewodniczący Komitetu Więziennictwa MSW RK Baurzhan Berdalin - 010000 Astana, ul. B. Maylina 2. Tel. +7 7172 72-30-26, +7 7172 72-30-37. Formularz kontaktowy: <http://kuis.kz/kz/otinishter>;

- Zakład Państwowy „Placówka AK 159/6” – Obwód Karagandyjski, miejscowość Dolinka, ul. Sadovaya 92, tel. +7 7215 658208;
- Minister Spraw Wewnętrznych Republiki Kazachstanu Kalmukhanbet Kasymov – 010000 Astana, prospekt Tauyelsizdik, 1. Tel. +7 7172 72 24 93, +7 7172 71-51-89, e-mail: oraz-n@mvd.kz;
- Prokurator Generalny Republiki Kazachstanu Askhat Daubayev – 010000 Astana, Dom Ministerstw, Wejście Nr 2, ul. Orynborg 8. Tel.: +7 7172 71-26-20, +7 7172 71-28-68;
- Minister Spraw Zagranicznych Republiki Kazachstanu Yerlan Idrisov – 010000 Astana, Lewy Brzeg, ul. Kunayeva 31. Tel.: +7 7172 72-05-18, +7 7172 72-05-16, e-mail: midrk@mfa.kz;

Wykaz źródeł:

1. Dzhakishev Mukhtar Yerkynovich // online.zakon.kz. - http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30149844
2. Reakcja łańcuchowa // Portal informacyjno-analityczny „Respublika”. - <http://www.respublika-kz.info/news/politics/3766/>
3. Spółka „Kazatomprom” sprostowała informacje oskarżenia. Wcześniej, w 2007 roku Kvyatkovskaya już wysuwała podobne zarzuty wobec Mukhtara Dzhakisheva. Wtedy kontrola działalności spółki nie ujawniła żadnych uchybień. - http://rus.azattyq.org/content/Mukhtar_Dzhakishev_Kazatomprom/1600716.html
4. Wideo z przyznaniem top menedżerów jako koronny dowód przeciwko Mukhtarowi Dzhakishevowi // Radio Azattyk. - http://rus.azattyq.org/content/Askar_Kasabekov_Malkhaz_Tsotsoria_Kazatomprom_/1744590.html
5. Dzhakishevowi ogłoszono nowy wyrok // Kazachstańskie Międzynarodowe Biuro Praw Człowieka i Praworządności. - http://www.bureau.kz/data.php?page=0&n_id=4601&=
6. Obrońca praw człowieka Vadim Kuramshin, którego obrońcy praw człowieka uznali za więźnia politycznego, informował o tym, że 19.09.2011 w kolonii AK 159/6 milicja torturowała i pobiła około 40 więźniów. Krewni więźniów potwierdzili tę informację. W drugiej kolonii AK-159/7 w miejscowości Dolinka w 2011 roku zginął więzień Shamil Yaroslavtsev. Ciało zabitego zabierał jego brat Ruslan Ozdoev, który poinformował, że zwłoki były okaleczone i nosiły liczne ślady pobicia. - <http://rus.azattyq.org/content/news/24334162.html>, http://rus.azattyq.org/content/shamil_jroslavlev_ruslan_ozdoev/24404401.html
7. Mukhtar Dzhakishev został brutalnie pobity w kolonii tortur „Dolinka” //Kanał informacyjny „16/12”. - https://www.youtube.com/watch?v=UhukdWfOfJM&feature=em-upload_owner
8. Tumenova: „Dzhakishev potrzebuje leczenia” // Radio Azattyk. - <http://rus.azattyq.org/content/mukhtar-dzhakishev-v-tyurme/25325763.html>
9. Profil Bakhytzhana Toregozinej na Facebooku. - <https://www.facebook.com/notes/bakhytzhana-toregozhina/отвѣты-на-наше-обращение-по-поводу-избиения-мджакешева/776911968988057>
10. UN Human Rights Committee Requests that Kazakhstan Provide Medical Treatment and Better Conditions For Political Prisoner, Mukhtar Dzhakishev // Mukhtar Dzhakishev. - <http://www.dzhakishev.org/press-release-un-human-rights-committee-requests-that-kazakhstan-provide-medical-treatment-and-better-conditions-for-political-prisoner-mukhtar-dzhakishev/>
11. Profil Bakhytzhana Toregozinej na Facebooku. - https://www.facebook.com/cinemakaz/posts/776827305663190?stream_ref=10
12. Na liście tej znaleźli się: polityk Vladimir Kozlov, działacz społeczny Aron Atabek, obrońca praw człowieka Vadim Kuramshin, dziennikarz i aktywista obywatelski Aleksandr Kharlamov, aktywista ruchu strajkowego naftowców Zhanaozenu Roza Tuletaeva oraz jeden z liderów strajkujących naftowców, poszkodowany w wyniku tortur policji, Maksat Dosmagambetov.
13. Profil Mukhtara Ablyazova na Facebooku. - <https://www.facebook.com/notes/тебя-посадили-за-твой-талант/312725078862059>
14. Jak Nazarbayev namawiał Ablyazova, żeby wrócił do kraju // Portal informacyjno-analityczny „Respublika”. - <http://www.respublika-kaz.info/news/politics/15290/>
15. Mukhtar Dzhakishev zdaje się nie zdołał namówić Ablyazova do powrotu do kraju // Radio Azattyk. - http://rus.azattyq.org/content/Mukhtar_Dzhakishev_Kazatomprom/1736957.html
16. Zeznania Dzhakisheva. - <https://www.youtube.com/watch?v=gluUwmRgwtM&list=PLB4EE56C81AF9E4B4>
17. Blok „Narodovolstviye” uprzedza: reżim nie ograniczy się do aresztowania Dzhakisheva // Radio Azattyk. - <http://rus.azattyq.org/content/article/1739254.html>
18. „Kazatomprom” po aresztowaniu Dzhakisheva / Radio Azattyk. - <http://rus.azattyq.org/content/Kazatomprom-cherez-pyat-let-posle-aresta-dzhakisheva/25400306.html>

19. Eksperti przeciwko budowie elektrowni atomowej w Kazachstanie // Radio Azattyk. - <http://rus.azattyq.org/content/experty-protiv-stroitelstva-aes/25408069.html>
20. Do 2008 roku obowiązywało postanowienie rządu Nr 708 „O ujawnieniu informacji na temat zasobów, danych geologicznych i – ekonomicznych dotyczących złóż uranowych w Republice Kazachstanu”. Postanowienie przewidywało udzielenie międzynarodowym organizacjom informacji dotyczących „łącznych rezerw i zapasów uranu w Republice Kazachstanu. - <http://www.respublika-kaz.info/news/politics/4189/>
21. Długo oczekiwane spotkanie Mukhtara Dzhakisheva i prawdopodobny przełom w sprawie top menedżerów „Kazatompromu” // Kazachstańskie Międzynarodowe Biuro Praw Człowieka i Praworządności. - http://www.bureau.kz/data.php?page=8&n_id=716&l=ru
22. Artykuł 16, 17 Ustawy Republiki Kazachstanu „Ozasadach i warunkach pobytu osób w zakładach specjalnych, zapewniających tymczasowa izolacje od społeczeństwa”.
23. Po 75 dniach od aresztowania Mukhtara Dzhakisheva, po raz pierwszy został do niego wpuszczony adwokat // Radio Azattyk. - http://rus.azattyq.org/content/Nurlan_Beisekeev/1794097.html
24. KBN zaprosił „do sprawy Dzhakisheva” swojego adwokata // Portal informacyjno-analityczny „Respublika”. - <http://www.respublika-kaz.info/news/politics/5434/>
25. Na jednej z rozpraw sądowych Bolat Isataev zachował się grubiańsko i użył siły fizycznej wobec żony Dzhakisheva. Ciekawe, że chociaż obrońca z urzędu Bolat Isataev nie posiadał dopuszczenia do informacji niejawnych, to nie przeszkodziło mu to we wzięciu udziału w procesie sądowym - http://rus.azattyq.org/content/Mukhtar_Dzhakishev_Bolat_Isataev/1954374.html
26. Mukhtar Dzhakishev został brutalnie pobity w kolonii tortur „Dolinka” // Kanał informacyjny „16/12”. - https://www.youtube.com/watch?v=UhukdWfOfJM&feature=em-upload_owner
27. Jak KBN wywiera naciski na ochroniarza Dzhakisheva // Portal informacyjno-analityczny „Respublika”. - <http://www.respublika-kz.info/news/politics/7096/>
28. Proces wyszedł na ostatnią prostą // Portal informacyjno-analityczny „Respublika”. - <http://www.respublika-kz.info/news/politics/7960/>
29. Były ochroniarz Mukhtara Dzhakisheva rezygnuje z usług adwokata wyznaczonego przez KBN // Radio Azattyk. - http://rus.azattyq.org/content/Mukhtar_Dzhakishev/1928452.html
30. Aigerim Dzhakisheva submits evidence to UK Parliament’s human rights inquiry // Tipek. - <http://www.tirek.org/index.php/politzkmenu/мұхтар-джәкішев/item/614-dzhakishev>
31. Shabdarbayev i Mami postanowili „zamęczyć” Dzhakisheva?! // Portal informacyjno-analityczny „Respublika”. - <http://www.respublika-kaz.info/news/politics/5960/>
32. Jak wyglądało wstępne przesłuchanie w sprawie Dzhakisheva // Portal informacyjno-analityczny „Respublika”. - <http://www.respublika-kaz.info/news/politics/6971/>
33. Lekarz wycofał się ze swoich wcześniejszych zeznań na temat złego stanu zdrowia Dzhakisheva // Radio Azattyk. - http://rus.azattyq.org/content/boborykin_heart_surgeon_dzhakishev_/1965995.html
34. Eksperti ze Szwajcarii przyszli w nieodpowiednim momencie // Portal informacyjno-analityczny „Respublika”. - <http://www.respublika-kaz.info/news/politics/8152/>
35. Do Dzhakisheva nie wpuszczono lekarzy z Genewy // Tengri News. - <http://tengrinews.kz/news/k-djakishevu-ne-pustili-vrachey-iz-jenevyi--44289/>
36. Kazachstan – Międzynarodowi eksperci przeciwko torturowaniu Mukhtara Dzhakisheva // Informacyjny portal wideo „Stan”. - <http://srv01.netlinknetwork.net/news/15126?REID=r5378eon9kprek6h9j22luctv7>
37. Kazakhstan. Freedom in the World 2011 // Freedom House. - <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2011/kazakhstan#.VFykVDSsU2h>
38. World report 2011 // Human Rights Watch. - http://www.hrw.org/sites/default/files/related_material/wr2011_book_complete.pdf
39. Profil Bakhytzhana Toregozina na Facebooku. - <https://www.facebook.com/photo.php?fbid=783979228281331&set=a.101586659853928.3592.10000077838810&type=1>

Fundacja Otwarty Dialog powstała w Polsce w 2009 roku z inicjatywy Lyudmyly Kozlovskiej, pełniącej obecnie funkcję Prezesa Zarządu Fundacji. Do celów statutowych Fundacji należą obrona praw człowieka, demokracji i praworządności na obszarze postsowieckim, ze szczególnym uwzględnieniem największych krajów WNP: Rosji, Kazachstanu i Ukrainy.

Fundacja realizuje swoje cele poprzez organizację misji obserwacyjnych, w tym obserwacji wyborów i monitorowanie stanu przestrzegania praw człowieka w krajach WNP. Na ich podstawie powstają raporty i sprawozdania dystrybuowane następnie wśród instytucji UE, OBWE i innych organizacji międzynarodowych, resortów spraw zagranicznych i parlamentów krajów UE, ośrodków analitycznych i mediów.

Obok działalności obserwacyjnej i analitycznej, Fundacja prowadzi aktywne działania we współpracy z parlamentarzystami zaangażowanymi w sprawy zagraniczne, prawa człowieka i relacje z krajami WNP w celu wsparcia procesów demokratyzacji i liberalizacji polityki wewnętrznej na obszarze postsowieckim. Do istotnych obszarów działalności Fundacji należą także programy wsparcia więźniów i uchodźców politycznych

00-580 Warsaw

11a Szucha Avenue, office 21

E-mail: odfoundation@odfoundation.eu

www.odfoundation.eu

+48 22 307 11 22

Raport opublikowany 10.11.2014

Printed by: OPEN DIALOG FOUNDATION

Zdjęcie na okładce: rus.azattyq.org

W celu uzyskania bardziej szczegółowych informacji, prosimy o kontakt:

Igor Savchenko – igor.savchenko@odfoundation.eu

Zhanar Kasymbekova – zhanar.kassymbekova@odfoundation.eu

Fundacja Otwarty Dialog